

УДК 339.9:316.32

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-5-4>ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1775-424X>**Ороховська Л.А.**доктор філософських наук,
професор кафедри міжнародної економіки
Національного авіаційного університету**Orokhovska Liudmyla**

National Aviation University

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У МЕРЕЖЕВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

TRANSFORMATION OF SOCIO-ECONOMIC RELATIONS IN THE NETWORK SOCIETY

У статті досліджуються трансформації соціально-економічних відносин, які детермінуються новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями. У результаті дослідження впливу Четвертої інформаційної революції на суспільство встановлено, що вона веде до зміни середовища існування людини, формування певної соціально-економічної системи. Показано, що інформаційні технології стали основою економічної глобалізації, забезпечивши миттєве переміщення капіталів у будь-які регіони планети, нівелюючи державні кордони, суверенітет, національну самобутність народів. Завдяки цим технологіям суб'єкти економічної діяльності отримали можливість миттєво реагувати на ринки основних економічних ресурсів та на зміни курсів світової політики. Поява електронних медіа призвела до введення нових форм в економічній діяльності, нових прийомів, за допомогою яких відбувається організація виробництва і збуту товарів та послуг. Результатом упровадження Мереж стали віртуальна економіка та електронний бізнес, цілодобова онлайн-торгівля з доступом із будь-якої частини Земної кулі. Нові медіа змінили також характер та умови праці, що дає підстави характеризувати мережеве суспільство як суспільство послуг.

Ключові слова: комп'ютерні технології, мережеве суспільство, міжнародна економіка, міжнародні економічні відносини.

В статье исследуются трансформации социально-экономических отношений, которые детерминируются новейшими информационно-коммуникационными технологиями. В итоге исследования влияния Четвертой информационной революции на общество установлено, что она ведет к изменению среды существования человека, формированию определенной социально-экономической системы. Показано, что информационные технологии стали основой экономической глобализации, обеспечивая молниеносное перемещение капиталов в любые регионы планеты, нивелируя государственные границы, суверенитет, национальную самобытность народов. Благодаря этим технологиям субъекты экономической деятельности получили возможность молниеносного реагирования на рынки основных экономических ресурсов и на смену курсов мировой политики. Результатом внедрения Сетей стали виртуальная экономика и электронный бизнес, круглосуточная онлайн-торговля, охватывающая любую часть Земного шара. Новейшие медиа изменили также характер и условия труда, что дает основания характеризовать сетевое общество как общество услуг.

Ключевые слова: компьютерные технологии, сетевое общество, международная экономика, международные экономические отношения, техногенная медиареальность.

The article examines the transformation of socio-economic relations, which are determined by new information and communication technologies. As a result of the study of the influence of the fourth information revolution on society, it was found that it gives rise to a change in the methods of communication that dominates the society and leads to a change in the environment of human coexistence, the formation of a certain socio-economic system. The study shows that the latest information technologies have become the basis of economic globalization, providing instantaneous movement of capital to any region of the planet, leveling state borders, sovereignty, and national identity of peoples. Thanks to these technologies, the subjects of economic activity got the opportunity of lightning-fast

response to the markets of basic economic resources and to the change of world politics. The study analyzed that the latest technologies and communications, having created transnational production, have changed the world market. The creation of the global Internet information network contributed to the emergence in the economic sphere of transnational companies, supranational structures of the International Monetary Fund, and the World Bank. The emergence of electronic media has contributed to the emergence of new forms in economic activity, new ways of organizing the production and marketing of goods and services. The result of the implementation of Networks was a virtual economy and electronic business, round-the-clock online trading, covering any part of the globe. The latest media have also changed the nature and working conditions, which gives reason to characterize the network society as a service society.

Key words: computer technologies, network society, international economy, international economic relations, technogenic media reality.

Постановка проблеми. Із появою в кінці ХХ ст. електронних масмедіа значна частина традиційних функцій засобів усної та друкованої комунікації замінюється новими, які здійснюються за допомогою мультимедійних інтерактивних медіа, насамперед Інтернету. У глобалізованому комунікативному просторі комп'ютерні технології та мережі Інтернету здійснюють вплив на різні сфери життя соціуму, стають безпосередніми учасниками формування як особистості, так і суспільства загалом, їх активно використовують у сферах, які приносять комерційний прибуток: кіно, телебачення, відеокліпи, рекламний бізнес і PR-кампанії, сфера торгівлі, фінанси тощо. Завдяки прискоренню інформаційних і комунікаційних потоків рух капіталу обіг торгівлі, виробничі ланцюги, переміщення технологій, масовий туризм, трудова міграція, наукова комунікація безперешкодно стали проникати через кордони національних держав. Інтернет і стільниковий зв'язок стали тими видами масмедіа, завдяки яким збільшилася швидкість пересування інформаційних, фінансових і економічних потоків, доступність інформації в масштабах планети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники трансформацій суспільства під впливом новітніх інформаційних технологій звертають увагу, що вони характеризується розпадом усталених соціальних зв'язків і відносин та формуванням нового типу соціально-економічних відносин, які базуються на мережах. Дослідженню ролі інформаційних технологій та мереж як соціального трансформатора присвячено праці зарубіжних дослідників Д. Белла [1], Ю. Габермаса [19], М. Кастельса [3], Н. Кирилової [4], Н. Лумана [5], Е. Тоффлера [10] та ін.

Роль глобальних інноваційних мереж у розвитку сучасної світової економіки, у стимулюванні міжнародної співпраці в інноваційній сфері, трансфері знань у світову економіку та загальний науково-технічний розвиток, значення Мереж у процесах комер-

ціалізації й автоматизації офісного супроводу досліджують українські вчені Я. Любимий [6], В. Лях [7], Н. Коваленко [2], С. Мізюк та М. Андрієнко [8], В. Онопрієнко [10], В. Поліванов [9] та ін. У їхніх дослідженнях увага звертається на окремі аспекти впливу інформатизації на соціально-економічні трансформації у суспільстві. Дане дослідження присвячене виявленню загальних тенденцій трансформаційних процесів у системі міжнародних економічних відносин під впливом новітніх інформаційних технологій.

Метою дослідження є теоретичне осмислення трансформацій міжнародних економічних відносин на основі системного, культурно-історичного та соціокультурного підходів, які детермінуються новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поширення комп'ютера, Інтернету та стільникового зв'язку знаменує собою Четверту інформаційну революцію, яка стала новим рубежем трансформації суспільних відносин у результаті кардинальних змін обробки інформації, пов'язаних із винаходом мікропроцесорних технологій. Ці зміни дали підстави назвати сучасне суспільство «мережевим суспільством» (М. Кастельс). Соціальна система такого суспільства базується на мережах, які живляться інформацією, що забезпечується мікроелектронікою та комунікаційними технологіями. Винахід Тімом Бернерсом-Лі мережі WWW дав змогу завдяки концепціям URL, HTTP, HTML переходити від сайту до сайту, поширювати інформацію, долаючи умовні кордони країн. Це сприяло створенню нових проектів, послуг і видів комунікації. Історично мережі існували й раніше, але до того, як відбулася революція в мікроелектроніці, на думку М. Кастельса, вони поступалися вертикальним ієрархічним організаціям. Зазначене пояснюється тим, що, переростаючи певну межу, мережі володіли менш ефективним режимом організації, частково через час, необхідний для комунікації всією мережею [3].

Інтернет забезпечує високу оперативність, можливість швидкої заміни інформації, її миттєве поширення, тотальне охоплення. У мережі об'єднуються організації, підприємства, держави, громадські об'єднання. Електронні види медіа створили умови для формування нових спільнот як у масштабах національних країн, так і в міжнародних масштабах. Мережі стали засобом для створення глобальних структур у різних сферах життя суспільства (економіці, культурі, політиці), у тому числі й терористичних, прикладом яких є Аль-Каїда.

Фінансова глобалізація, інтенсифікація світової торгівлі, тенденція до конвергенції, утвердження міжнародних господарських зв'язків, утворення світових ринків, процес орієнтації виробничих сил на єдині стандарти, виникнення «технологічних макросистем» у сферах зв'язку, транспорту, виробництва були б неможливими без функціонування Мереж. Саме завдяки новітнім інформаційним технологіям стало можливим становлення глобальних ТНК та посилення їхньої конкурентоспроможності. Водночас глобалізація кидає виклик національним підприємствам, оскільки, як зазначає Н. Коваленко, «глобалізаційні процеси в економіці призвели до того, що управлінню розвитком підприємства загрожує постійна змінність ринкових умов господарювання, що вимагає, своєю чергою, оперативної реакції господарюючих суб'єктів на ринкові зміни, з одного боку, і доступності еластичних інструментів для страхування позицій – з іншого» [2, с. 99].

Розвиток електронних засобів комунікації сприяє майже миттєвому переміщенню капіталів у будь-який регіон планети, що в умовах гонитви за прибутками, по суті, нівелює державні кордони, суверенітет, національну самобутність народів. Нові технології і комунікації, створивши транснаціональне виробництво, змінили світовий ринок. «Глобальна електронна банківська мережа, яка була немислима до комп'ютерів і супутників, зараз миттєво зв'язує Гонконг, Манілу чи Сінгапур із Багамськими островами чи Нью-Йорком», – пише Е. Тоффлер [10, с. 370]. Гроші перестають бути прив'язаними до реального сектору економіки, до матеріального виробництва. Фінанси перетворюються на спекулятивний капітал, який майже не має ніякого відношення до виробництва товарів і послуг. Гроші й кредити виходять з-під контролю окремих держав і можуть бути переведені у будь-яке місце у світі. Інформаційні технології забезпечили можливість розвитку «електронної комерції» як економічної діяльності, що здійснюється з використанням комп'ютерних мереж, і включають: е-торгівлю; е-обмін інформацією (Electronic Data Interchange, EDI);

е-рух капіталу (Electronic Funds Transfer, EFT); е-гроші (e-cash); е-маркетинг (e-marketing); е-банкінг (e-banking); е-страхові послуги (e-insurance); е-пошту, факсимільний зв'язок, систему передачі даних із комп'ютера на факс, е-каталоги, е-дошки оголошень (BBS), інтранет (обмін інформацією всередині компанії), екстрнет (обмін інформацією із зовнішнім світом) та ін. [9, с. 117].

Суб'єкти економічної діяльності завдяки глобальним мережам отримали можливість діяти швидко й оперативно, миттєво реагувати на ринки основних економічних ресурсів та на зміни курсів світової політики. Реалією нашого часу стали віртуальна економіка та електронний бізнес, який, згідно з характеристикою Я. Любивога, є «переходом до певної соціально-економічної формації – метакapіталізму з електронними метаринками та міжнародною мережею електронних магазинів-метамаркетів» [6, с. 318].

Великі фінансові ринки перейшли на цілодобову онлайн-торгівлю в реальному часі і з доступом із будь-якої частини Земної кулі. Також у мережевому суспільстві цифрові технології стали в основі виробничо-збутового ланцюга. Відповідно, це ставить завдання перед транспортними компаніями здійснювати свої зобов'язання «на паритетних умовах, що забезпечують вчасну адаптацію вітчизняних та іноземних фірм до постійно мінливого зовнішнього середовища, а також максимально гармонізують свої економічні та виробничі інтереси», на що слушно вказують С. Мізюк та М. Андрієнко [8, с. 147].

Якісною характеристикою інформаційного суспільства є такий показник, як зайнятість працюючого населення в галузі виробництва, обробки, управління й обміну інформацією. Тільки з розвитком науково-технічного прогресу процеси отримання та поширення знання стають масовим явищем, а на рубежі ХХІ ст. формується економіка знань, сутність якої полягає у тому, що знання стають вирішальним чинником виробництва, а на професії з домінуванням інтелектуальної праці припадає переважно приріст зайнятості: 85% – у США, 90% – у Японії [4, с. 239].

До значних змін у виробничих процесах призвела саме комп'ютеризація, яка найбільше позначилася на діяльності «білих комірців» та менеджерів, що стали розглядати суспільство з позиції «машини для виробництва багатства». Якщо раніше тільки брокери створювали багатство, маніпулюючи акціями, то нині маніпулювання інформацією як засіб створення багатства не є більше монополією біржового гравця. Тепер ним займаються тією ж мірою

кожний інженер і вся комунікаційна індустрія. Отже, поява електронних медіа веде до введення нових форм в економічній діяльності, нових прийомів, за допомогою яких відбувається організація виробництва і збуту товарів та послуг. Не стільки речі, скільки символи та кодифіковане знання стають цінністю такої віртуальної економіки.

Нові медіа змінюють також характер та умови праці. Інформаційне (постіндустріальне) суспільство Д. Белл характеризує як суспільство послуг: «Постіндустріальне суспільство базується на послугах. Тому воно є грою між людьми. Основне значення мають уже не сила м'язів і не енергія, а інформація. Основною дійовою особою стає професіонал, тому що його освіта і досвід дають йому змогу відповідати всім вимогам, що висуває постіндустріальне суспільство» [1, с. 171]. На думку Д. Белла, характер праці в сучасному суспільстві змінюється двояко. По-перше, сучасне виробництво вимагає висококваліфікованої праці. Замість праці на великих підприємствах, підпорядкованих ритму конвеєра, сучасні робітники працюють у невеликих фірмах, де праця не має такого значного відчуження, як на фабриках. По-друге, сучасна праця, насамперед у межах сервісного сектору, – це праця, пов'язана з людською комунікацією, спілкуванням, угодою, починаючи від продавця авіаквитків до праці університетських професорів. «Революції в галузі транспорту і передачі інформації, які є наслідком розвитку техніки, створили нові економічні взаємозв'язки й нові соціальні взаємодії» [1, с. 255]. Той факт, що праця людини більшою мірою зараз складається з розмови з іншим, ніж із взаємодії з машиною, є фундаментальним для характеристики праці в постіндустріальному суспільстві.

Завдяки мережам Інтернету змінюються організаційні принципи, які лежать в основі управління трудовими та соціальними процесами. Інтерактивність, яку забезпечує Мережа, дає можливість налагодити взаємодію в реальному чи вибраному часі з усіма учасниками виробничого процесу (постачальниками, клієнтами, субпідрядниками та працівниками), забезпечує вищий рівень узгодженості між партнерами в бізнесі. Застосування інформаційно-комунікаційних технологій дає змогу надавати нову форму нашим щоденним графікам і навіть нашій концепції часу. Комп'ютери зробили можливим гнучкий графік роботи. Вони дають змогу працівникам мати доступ до даних та здійснювати їх зміни і синхронно, і асинхронно. З розвитком Інтернету відпала необхідність у гігантських соціально-економічних і політичних структурах. Інформаційні

технології дали змогу замінити масове стандартизоване виробництво системою інформатизованого виробництва та перейти до малих централізованих підприємств, до локальних структур низового рівня. Кінцевим продуктом такого виробництва є вже не мільйони ідентичних стандартизованих товарів, а індивідуальні продукти споживання і послуги. Найкращим способом організації такого виробництва та праці стає адхократія (від латинського *ad hoc* – відповідно до обставин), під якою розуміється тимчасова, ситуативна організація, спрямована на вирішення будь-якого конкретного завдання, реалізацію конкретного проекту, в якому кожний організаційний компонент є вільним модулем і взаємодіє з іншими компонентами організації не тільки по вертикалі, а й по горизонталі.

Рішення, які приймаються адхократією, як і товари та послуги, є дестандартизованими. Робота для більшості людей стає варіативною, дестандартизованою, яка не повторюється та є відповідальною, яка вимагає від індивіда здатності до свободи дій, прийняття самостійних рішень, оцінки і суджень, постійної готовності змінити сферу зайнятості, професію. Але така якість праці породжує і психологічне навантаження, стрес, страх опинитися безробітним через те, що ти «застарів», «відстав», «не встиг». До цього слід додати, що високий рівень інновативності, швидкість змін і непередбачуваності, нестандартності соціального контексту не дають змоги індивіду виробити стійку орієнтацію в світі, управляти течією життя, не вказує сенсу життя. Людина, яка живе у фрагментованому світі й постійно піддається технологічній агресії, не здатна інтегрувати та осмислити свій досвід існування у світі. Одночасно із цим іде процес зведення праці до мінімуму, завдяки новим технологіям суспільства виробляється все більше багатства, затрачуючи при цьому все меншу кількість праці. Зростає не просто кількість «потенційних безробітних», зростає кількість людей, які не мають «постійного місця» в суспільстві.

Зміна організації праці в інформаційному суспільстві прискорює руйнування класової, корпоративної, професійної ідентичності, що веде до зміни соціального порядку, який був гарантом стабільності, виступав у вигляді системи орієнтацій. Якщо в індустріальному суспільстві домінувала система виробництва, в якій кожен мав своє місце і свою систему ролей у межах регульованого, ієрархізованого колективу, що створювало нерозривну єдність з іншими соціальними підсистемами, підтримувало та закріплювало їх, то в постіндустріальному суспільстві замість централізації від-

бувається регіоналізація, замість ієрархізації та бюрократизації – демократизація, замість конкуренції – розукрупнення, замість стандартизації – індивідуалізація. У постіндустріальну епоху, коли відбувається орієнтація на інновації, на застосування творчих знахідок окремих індивідів, затребуваними стають різні таланти та здібності людей. Тобто відбувається зміна «соціального характеру» людини інформаційного суспільства, на що справедливо вказує В. Лях: «Соціально-економічні чинники постіндустріального суспільства спонукають людей до більшої самостійності у прийнятті рішень, вимагають від них творчої самовіддачі, оригінальних, нестандартних підходів» [7, с. 82]. Тобто електронні медіа як засіб активізації інтелектуальної діяльності збільшують можливості для творчого самовираження індивіда та стимулюють тенденцію до формування у працівників індивідуалістичної позиції.

Структура Інтернету зумовлює нову модель міжлюдської взаємодії, що супроводжується змінами у виробничій системі, яка потребує все більше індивідуалізованих працівників. На місце ієрархічного способу організації виробництва приходиться структура, в якій немає вершини влади, відсутня піраміда, а є оперативна взаємодія структурних ядер, кожне з яких за повної власної відповідальності й свободи прийняття рішень виконує власний набір дій. Ядра поєднуються між собою всередині спільної організованої структури, здатні замінити один одного та обмінюватися функціями.

Досліджуючи суспільство як систему, Н. Луман слушно зазначає, що хоча інформаційне суспільство є децентралізованим, проте воно тісно «комунікує у всесвітньому масштабі завдяки своїм мережам – тенденція, яка завдяки комп'ютеризації в найближчому майбутньому, безумовно, буде лише посилюватися» [5, с. 27]. Ця система комунікацій є операційно замкнутою і розширюється чи стискається залежно

від кількості існуючих у ній комунікацій. Комунікаційний простір дає змогу одночасно включитися значній кількості комунікаторів у різних чатах і на форумах, які об'єднують певні цільові групи з відповідними інтересами. Комунікація за допомогою електронних масмедіа все більше витісняє усне спілкування навіть у межах однієї організації. Хоча колеги можуть знаходитися в сусідніх кімнатах, проте часто надають перевагу електронному спілкуванню. Часто такий вибір здійснюється не стільки для економії часу, скільки для уникнення конфліктних ситуацій під час вирішення складних питань, які пов'язані як із виробничою діяльністю, так і з особистими проблемами.

Висновки з проведеного дослідження. Прогрес у сфері медіа не тільки розширює комунікативний простір, інформаційно-комунікативні зв'язки між усіма підсистемами соціального середовища, а й призводить до його радикальної трансформації. Зміна технологій породжує зміну способу комунікації, яка домінує в суспільстві та веде до зміни середовища існування людини, формування певної соціально-економічної системи. Інформаційна революція, яка розпочалася в кінці ХХ ст., стала рушійною силою новітнього етапу інтеграційних процесів – глобалізації. Саме сучасні засоби зв'язку дали можливість реально забезпечити єдність економічного, політичного, культурного життя народів. Глобалізація відкриває перед людством величезні можливості в розширенні обміну товарами, послугами, інформацією, технологіями та капіталом, сприяє взаємодії в гуманітарній сфері, веде до збагачення культур. Під впливом глобалізації істотно змінюються характер виробництва і праці, рівень знань, соціальний та професійний склад суспільства, умови побуту, стиль життя більшості людей планети, що зумовлює необхідність подальших досліджень впливу інформатизації на різні аспекти життя суспільства.

Список використаних джерел:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Москва, 1999. 956 с.
2. Коваленко Н.В. Система управління розвитком підприємства та її складники. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. № 4(72). С. 98–107.
3. Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Київ, 2007. 304 с.
4. Кириллова Н.Б. Медиаменеджмент как интегрирующая система. Москва, 2008. 416 с.
5. Луман Н. Общество общества. Часть I. Общество как социальная система Москва, 2004. 232 с.
6. Глобальне інформаційне суспільство: синергетичні та віртуалістичні концепції розвитку. *Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі* / В.В. Лях та ін. Київ, 2009. С. 281–357.
7. Сучасне інформаційне суспільство: нові виміри людського існування. *Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі* / В.В. Лях та ін. Київ, 2009. С. 46–111.
8. Мізюк С.Г., Андрієнко М.М. Економічні аспекти забезпечення конкурентоспроможності міжнародних транспортних перевезень. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 40. С. 146–150.

9. Поліванов В.С., Дмитрієва Н.О. Економічна сутність та генезис світового електронного бізнесу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 134. С. 111-129.
10. Тоффлер Э. Третья волна. Москва, 1999. 784 с.

References:

1. Bell D. (1999) *Gryadushee postindustrialnoe obshestvo: opyt socialnogo prognozirovaniya* [The Coming Post-Industrial Society: An Experience of Social Forecasting]. Moscow: Akademiya. (in Russian)
2. Kovalenko N.V. Systema upravlinnia rozvytkom pidpriemstva ta yii skladnyky [Development management system of the enterprise and its components]. *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi*. 2019. Vypusk № 4(72), pp. 98-107. (in Ukrainian)
3. Kastels M. (2007) *Internet-galaktika. Mirkuvannya shodo Internetu, biznesu i suspilstva* [Internet galaxy. Worldwide Internet, Business and Suspension]. Kyiv: «Vidavnytvo «Vakler» u formi TOV. (in Ukrainian)
4. Kirillova N. B. (2008) *Mediamenedzhment kak integriruyushaya sistema* [Media management as an integrating system]. Moscow: Akademicheskij Proekt. (in Russian)
5. Luman N. (2004) *Obshestvo obshestva. Chast I. Obshestvo kak socialnaya sistema* [Society Society. Part I. Society as a social system]. Moscow: Logos». (in Russian)
6. Lyubivij Ya. V. (2009) Globalne informacijne suspilstvo : sinergetichni ta virtualistichni koncepciyi rozvitku [Global informational suspension: synergetic and virtual conceptual development]. *Informacijne suspilstvo u socialno-filosofskij retrospektivi ta perspektivi*. Kyiv: TOV «HHI stolittya: dialog kultur», pp. 281-357. (in Ukrainian)
7. Lyah V. V. (2009) Suchasne informacijne suspilstvo : novi vimiri lyudskogo isnuvannya [Nowadays, informational suspension: a new world of people] // *Informacijne suspilstvo u socialno-filosofskij retrospektivi ta perspektivi*. Kyiv: TOV «HHI stolittya: dialog kultur», pp. 46-111. (in Ukrainian)
8. Miziuk S.H., Andriienko M.M. Ekonomichni aspekty zabezpechennia konkurentospromozhnosti mizhnarodnykh transportnykh perevezen [Economic aspects of security competitiveness of international transport transport]. *Prychornomorski ekonomichni studii*. 2019.Vypusk 40, pp. 146-150. (in Ukrainian)
9. Polivanov V. Ye., Dmitriyeva N. O. (2018) Ekonomichna sutnist ta genезis svitovogo elektronnoho biznesu [Economic situation and genesis of the world electronic business]. *Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin: Zbirnik naukovih prac*. Kyiv: Kiyivskij nacionalnij universitet imeni Tarasa Shevchenka. Institut mizhnarodnih vidnosin. Vipusk 134, pp. 111-129. (in Ukrainian)
10. Toffler E. (1999) *Tretya volna* [Third wave]. Moscow: ООО «Firma «Izdatelstvo AST». (in Russian)